

УДК 340.1:342.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.23>

ПРАВО НА ЖИТТЯ ТА ПРАВО НА ГІДНУ СМЕРТЬ: ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Панкевич О.З.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри загально-правових дисциплін**Інституту права,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-6636-1330***Афтанасів В.М.,***здобувачка вищої освіти 3 курсу**Інституту права,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0009-0004-2702-494X*

Панкевич О.З., Афтанасів В.М. Право на життя та право на гідну смерть: деякі міркування у контексті російсько-української війни.

В умовах повномасштабної російсько-української війни проблеми, пов'язані із різними аспектами реалізації права на життя та гідну смерть, набувають особливої гостроти. Конституційні гарантії недоторканності життя людини та її гідності стикаються з жорстокими воєнними реаліями, коли фундаментальне право на життя масово порушується. Однією з найскладніших етичних та юридичних дилем сучасності постає проблема евтаназії військовослужбовців, як гуманний, хоча й суперечливий метод полегшення страждань тяжко поранених чи безнадійно хворих. Війна стала «каталізатором» для дослідження теми гідної смерті, особливо в умовах, коли медичні ресурси обмежені, а фізичні та психологічні страждання військових досягають критичних меж.

Аналіз сучасних реалій виявляє парадоксальну ситуацію: з одного боку, правове визнання життя людини як найвищої цінності посилилося, що знайшло своє відображення в численних міжнародних та національних актах. З іншого боку, спостерігається тенденція до знецінення людського життя в повсякденному житті. Яскравим прикладом цього може слугувати зростаюча увага суспільства до дискусій про право на смерть та евтаназію, що свідчить про складні суспільно-етичні виклики сучасності.

Ця стаття пропонує комплексний аналіз феномену евтаназії, зосереджений насамперед на міжнародному досвіді її регулювання. Розглядаються різні аспекти евтаназії, зокрема в контексті російсько-української війни, визначаючи основні умови, за яких можливе застосування

такого неоднозначного та дискусійного виду медичної допомоги.

Також відзначено, що термін «евтаназія» сьогодні набуває широкого розголосу, виходячи за межі професійних дискусій медиків, юристів та політиків. Термінопоняття активно використовується в розмовах пересічних громадян, що свідчить про зростаючу зацікавленість суспільства щодо даної проблеми.

Здійснено аналіз різнопланових позицій та обґрунтувань вітчизняних і зарубіжних науковців щодо можливості реалізації евтаназії. Виявлено, що проблема такого виду добровільної смерті є багатогранною і вимагає комплексного підходу, а для її вирішення необхідно враховувати не лише медичні, але й етичні, релігійні, юридичні та соціальні аспекти.

Окрему увагу приділено аналізу прецедентної практики та правових позицій Європейського суду з прав людини і міжнародних документів, що стосуються захисту права на життя та гідності людини. Зазначено, що правове регулювання проблем, пов'язаних з правом на «милосердну смерть», є різноманітним та залежить від національного законодавства держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ключові слова: права людини, евтаназія, російсько-українська війна, право на життя, право на смерть, гідність людини, медична допомога.

Pankevych O.Z., Aftanasiv V.M. The right to life and the right to die with dignity: some thoughts in the context of the Russian-Ukrainian war.

In the context of the full-scale Russian-Ukrainian war, problems related to various aspects of the right to life and a decent death are

becoming particularly acute. The constitutional guarantees of the inviolability of human life and dignity are faced with the brutal realities of war, when the fundamental right to life is violated on a massive scale. One of the most difficult ethical and legal dilemmas of our time is the problem of euthanasia of military personnel as a humane, albeit controversial, method of alleviating the suffering of the seriously wounded or terminally ill. The war has become a catalyst for research on the topic of a dignified death, especially in conditions when medical resources are limited and the physical and psychological suffering of the military reaches critical limits.

An analysis of current realities reveals a paradoxical situation: on the one hand, the legal recognition of human life as the highest value has increased, which is reflected in numerous international and national acts. On the other hand, there is a tendency to devalue human life in everyday life. A striking example of this is the growing public attention to discussions about the right to die and euthanasia, which is indicative of the complex social and ethical challenges of our time.

This article offers a comprehensive analysis of the phenomenon of euthanasia, focusing primarily on the international experience of its regulation. The article examines various aspects of euthanasia, in particular in the context of the Russian-Ukrainian war, identifying the main conditions under which such an ambiguous and controversial type of medical care is possible.

It is also noted that the term "euthanasia" is now gaining wide publicity, going beyond the professional discussions of doctors, lawyers and politicians. The term is actively used in the conversations of ordinary citizens, which indicates the growing interest of society in this issue.

The author analyses the diverse positions and justifications of domestic and foreign scholars regarding the possibility of implementing euthanasia. It is found that the problem of this type of voluntary death is multifaceted and requires a comprehensive approach, and its solution should take into account not only medical but also ethical, religious, legal and social aspects.

Particular attention is paid to the analysis of case law and legal positions of the European Court of Human Rights and international instruments relating to the protection of the right to life and human dignity. It is noted that the legal regulation of issues related to the right to a "merciful death" is diverse and depends on the national legislation of the States parties to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Key words: human rights, euthanasia, Russian-Ukrainian war, right to life, right to death, human dignity, medical care.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної російсько-української війни проблеми, пов'язані із різними аспектами реалізації права на життя та гідну смерть, набувають особливої гостроти. Конституційні гарантії недоторканності життя людини та її гідності стикаються з жорстокими воєнними реаліями, коли фундаментальне право на життя масово порушується. Актуалізується низка складних питань щодо визначення можливих меж захисту життя в умовах бойових дій, права на відмову від лікування, евтаназію та інших аспектів.

Однією з найскладніших етичних та юридичних дилем сучасності постає проблема евтаназії військових, як гуманний, хоча й суперечливий метод полегшення страждань тяжко поранених чи безнадійно хворих. Війна стала «катализатором» для дослідження теми гідної смерті, особливо в умовах, коли медичні ресурси обмежені, а фізичні та психологічні страждання військових досягають критичних меж.

Сьогодні, незважаючи на заборону евтаназії в національному законодавстві України, практика її застосування, хоч і латентно, гадаємо, існує. Це підкреслює актуальність дискусії щодо можливої легалізації такого виду «медичної допомоги».

Стан опрацювання. Наукове співтовариство вже тривалий час досліджує питання евтаназії, проте однозначної відповіді на нього досі немає. Різним аспектам означеної проблематики присвячували свої наукові розвідки такі дослідники, як В. Акопов, В. Ворона, М. Громовчук, М. Малєїна, А. Малиновський, І. Сенюта, С. Стеценко, Я. Триньова та інші. Множинність думок та відсутність консенсусу свідчать про складність та багатогранність проблеми гідної смерті, яка очевидно потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Метою статті є вивчення феномену евтаназії, аналіз міжнародного досвіду її регулювання та виокремлення основних умов, із дотриманням яких можливе застосування такого виду медичної допомоги, зокрема щодо військових та цивільних осіб, які стали жертвами російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Науковий прогрес останніх десятиліть дозволив не лише продовжити життя людини, але й поставив під сумнів традиційні уявлення про смерть. Відтак, з'явилася необхідність розширити спектр прав людини, включивши до нього право на «гідну смерть» (або евтаназію) [1, с. 10].

Поняття «право на смерть» звучить суперечливо на тлі традиційного розуміння людських прав, де право на життя завжди було фундаментальним. Якщо смерть не піддається особистому контролю, то виникає питання: чи може існувати «право померти»? Адже *право* на життя не передбачає *обов'язку* жити...

Видається можливим припустити, що якщо людина має право на життя, то вона може мати і право на смерть. Однак, це створює внутрішній конфлікт із основним завданням законодавства – захистом життя. Тому зваженого наукового обговорення потребує не проблема «права на смерть» як такого, а саме права людини на «гідну смерть» як позбавлення від болю та нестерпних страждань.

При цьому, наприклад, професор М.І. Ковальов детально аналізує поняття самогубства і стверджує, що не завжди самогубство є дійсним вираженням волі людини, оскільки на це рішення можуть впливати зовнішні фактори. Таким чином, варто зазначити, що право людини на евтаназію не є тотожним поняттю «самогубства» [2, с. 32].

Питання евтаназії є одним з найскладніших і найбільш суперечливих у сучасній біоетиці. Воно викликає жваві дискусії в наукових, медичних, релігійних і філософських колах. На наш погляд, складність цієї проблематики полягає в тому, що вона торкається фундаментальних людських цінностей, таких як право на життя, якість життя, гідність людини та свобода вибору. З одного боку, евтаназія розглядається як акт милосердя, що дозволяє полегшити страждання невиліковно хворих людей. З іншого боку, – викликає побоювання щодо можливості зловживань, дегуманізації суспільства та підризу довіри до медиків.

Еволюція поняття «евтаназії» від часів Ф. Бекона до наших днів відображає складність відповідних процесів, що відбуваються на перетині медицини, філософії та права. Неоднозначність тлумачень цього термінопоняття є наслідком змін у суспільних уявленнях про життя, смерть і роль медицини. Ф. Бекон у своїй праці *Advancement of Learning* розглядав евтаназію як акт гуманності, спрямований на полегшення страждань невиліковно хворих: «роль лікаря полягає не лише у боротьбі зі смертю, але й у супроводі людини в її останні миті...» [3, с. 164]. На нашу думку, повернення до гуманістичних витоків цього поняття дозволить знову розглядати евтаназію саме як акт милосердя, а не як інструмент насильства.

Сьогодні ж воно охоплює не тільки широкий спектр медичних маніпуляцій, що мають на меті припинити життя пацієнта, але й комплекс заходів, спрямованих на забезпечення психологічної та соціальної підтримки людини наприкінці життя.

Сучасні дослідники виділяють різні види евтаназії. Зокрема, В. Ворона виокремлює активну евтаназію, що передбачає свідоме втручання медика в процес життя хворого, наприклад, призначення ліків, що призводять до летального результату за згодою пацієнта. Ін-

шим видом «гідної смерті» дослідниця вважає пасивну евтаназію, яка полягає у припиненні підтримуючої терапії за бажанням пацієнта та недотриманні лікарських маніпуляцій. Остання, зазвичай, розглядається як менш проблематична з точки зору міжнародного права [4, с. 19].

Міжнародне право містить низку документів, присвячених захисту права на життя та гідності людини. Серед них: Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини та інші міжнародні угоди. Доречно тут згадати Декларацію про евтаназію 1987 року, прийняту 39-ю Всесвітньою Медичною Асамблеєю в Мадриді, яка наголошує: «Евтаназія як акт навмисного позбавлення життя пацієнта на його прохання або на прохання його близьких є неприпустимою, у тому числі й у формі пасивної евтаназії. Лікар зобов'язаний полегшити страждання вмираючому всіма доступними та легальними методами» [5].

Щодо міжнародної практики застосування евтаназії, то історія її легалізації розпочалася в США на початку ХХ століття. Перші законопроекти, які дозволяли б прискорити смерть пацієнтів з невиліковними захворюваннями, були запропоновані в штатах Огайо та Айова. Хоча ці ініціативи не знайшли підтримки на федеральному рівні, згодом деякі штати, такі як Каліфорнія та Орегон, ухвалили закони, які дозволяють евтаназію за певних умов. Інші штати, зокрема, Індіана, надають можливість складання документів, в яких юридично висвітлено відмову пацієнта від штучного підтримання життя [6, с. 78].

Професор Девід Л. Перрі у своєму дослідженні щодо можливості застосування евтаназії військовослужбовців зазначає, що хоча й евтаназія є незаконною в більшості країн, вона може бути виправданою в деяких випадках, зокрема: коли хвороба або травма людини є невиліковною, тобто будь-яке лікування, що підтримує життя, є марним; коли важкохворого чи пораненого теоретично можна врятувати, але потрібні медичні ресурси недоступні або вкрай дефіцитні (особливо на полі бою); щоб запобігти або припинити нестерпні страждання військового, коли седативні та знеболювальні засоби недоступні, або у випадку, якщо введення людини в стан седації задля зменшення болю буде безглуздом і не кращим, ніж сама смерть [7, с. 121].

У Женевській конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 року (ч. 1 та ч. 2 ст. 12) зазначено: «Особовий склад збройних сил та інші особи ..., які є пораненими або хворими, повинні користуватися повагою та захистом за будь-яких обставин. (...) Суворо за-

бороняються будь-які замаху на їхнє життя чи будь-яке насилля над їхньою особистістю; зокрема, їх заборонено вбивати або знищувати, піддавати тортурам чи біологічним дослідом, залишати умисно без медичної допомоги та обслуговування або умисно створювати умови для їхнього зараження чи інфікування» [8]. Зважаючи на вищевикладене, можна констатувати, що «гуманне поводження» виключає можливість проведення евтаназії.

Питання легалізації останньої активно обговорюється в багатьох країнах, зокрема, у Великій Британії, Греції, Італії та Іспанії. Такі держави, як Грузія, Данія, Молдова та Польща обрали альтернативний підхід, передбачаючи пом'якшення покарання за вбивство, скоєне з жалю.

У зарубіжній юридичній доктрині існує кілька підходів до правового регулювання евтаназії та самогубства, асистованого лікарем. Найпоширенішими з них вважаються: криміналізація з пом'якшенням відповідальності, що передбачає впровадження в кримінальний кодекс окремого складу злочину з пом'якшеним покаранням для осіб, які вбили іншу людину за її проханням; легалізація евтаназії або самогубства, асистованого лікарем за певних умов, але з одночасним встановленням відповідальності за порушення встановлених процедур, що свідчатиме про прагнення збалансувати право індивіда на гідну смерть та необхідність захисту від зловживань; криміналізація без пом'якшення: включення евтаназії та самогубства, асистованого лікарем до загального складу вбивств без пом'якшуючих обставин [9, с. 14].

Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ) неодноразово розглядав питання права на евтаназію. У справі «Ламберт та інші проти Франції» він наголосив на тому, що держави мають право на власний розсуд регулювати питання евтаназії, але з чітким дотриманням положень статті 2 Європейської конвенції з прав людини. Суд також зазначив, що заборона евтаназії не завжди суперечить праву на життя, оскільки захист життя є одним із основних обов'язків держави [10, с. 371].

Загалом Суд у своїх обґрунтуваннях розрізняє активну евтаназію (припинення життя за проханням пацієнта) та пасивну евтаназію (припинення лікування та відмова від підтримуючої терапії).

Зазначимо, що у справах, пов'язаних з евтаназією, заявники насамперед посилаються на порушення права на життя та права на повагу до приватного життя [11]. Так, у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ чітко зазначив, що право на життя, гарантоване Європейською конвенцією з прав людини, не включає право на допомогу у вчиненні самогубства. Суд наголосив на тому, що держави не зобов'я-

зані сприяти евтаназії, як праву на добровільну смерть [12].

Прикладом справ щодо пасивної евтаназії, тобто свідомої відмови від лікування пацієнтом, може бути справа «Кох проти Німеччини», яка стосувалася відмови національних судів розглянути позов чоловіка, чия дружина страждала від цілковитого паралічу. Заявник просив надати дружині смертельну дозу препарату для здійснення евтаназії. ЄСПЛ визнав, що відмова національних судів розглянути позов порушила право заявника на повагу до приватного життя, гарантоване Європейською конвенцією з прав людини. Суд також підкреслив, що відмова в розгляді справи обмежила право чоловіка на захист своїх інтересів та інтересів дружини. Зважаючи на вищевикладене, ЄСПЛ вважає, що національні суди повинні розглянути позов щодо оскарження рішення національного закладу охорони здоров'я про відмову у видачі летальної дози препарату [10, с. 372].

Отже, у цілому позиція ЄСПЛ полягає у тому, що право на життя не можна тлумачити як протилежне йому «право на смерть». Хоча Суд не висловлює однозначної позиції щодо евтаназії, він зазначає, що у випадку її легалізації держава повинна чітко визначити умови здійснення та контроль за дотриманням встановлених національним та міжнародним законодавством стандартів.

Своєю чергою українське законодавство встановлює чітку позицію щодо евтаназії: вона заборонена в будь-якій формі. Медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу, спрямовану на збереження життя пацієнта, навіть у безнадійних випадках (ст. 52 Основ законодавства про охорону здоров'я України) [13]. Цивільний кодекс України також підтверджує недоторканність права на життя і забороняє будь-які дії, спрямовані на його припинення (ч. 2, 4 ст. 281 ЦК України) [14].

Дослідниця А.О. Шпачук у своїх працях звертає увагу на відсутність визначення термінів «активна» та «пасивна» евтаназія в українському законодавстві, що породжує низку питань, зокрема, щодо правової оцінки ситуацій, коли пацієнт самостійно приймає рішення про відключення апарату штучного підтримання життя. Законодавство не містить чіткої відповіді на це питання, залишаючи прогалину в регулюванні подібних ситуацій. Незважаючи на відсутність прямих дій медичних працівників у таких випадках, питання про можливість кваліфікації цих дій як пасивної евтаназії залишається відкритим. Важливо зазначити, що вимога отримання дозволу від медичного працівника на відключення апарату суперечила б конституційному праву людини на самостійне розпорядження своїм життям [15].

16.10.2018 року в Києві у військовому госпіталі помер військовослужбовець зі Львова Ю. Циганко, в якого почали відмовляти внутрішні органи, і він сам попросив відключити себе від апарату штучного дихання. Загиблий три роки боровся за життя, оскільки був важкопоранений у 2015 році та переніс близько сорока операцій. Цей випадок підтверджує необхідність обговорення легалізації евтаназії в умовах війни, оскільки для військових з важкими пораненнями та нестерпним болем евтаназія може бути єдиним можливим методом полегшити їхні страждання [16].

Сучасна медицина та біоетика надають нові аргументи на користь можливої легалізації права на гідну смерть, розглядаючи її як невід'ємну частину права людини на самовизначення. В даному контексті хочемо зазначити, що право на самовизначення є одним з фундаментальних прав людини, а тому вважаємо, що військовий, який віддав своє здоров'я за країну, має особливе право на такий вибір.

Опоненти легалізації евтаназії в Україні часто висловлюють скептицизм щодо можливості впровадження такого інституту в національне законодавство, аргументуючи це тим, що поняття «право на смерть» суперечить фундаментальному праву на життя і не відповідає загальноприйнятим моральним нормам. Окрім того, вони вважають, що легалізація евтаназії не зможе попередити самогубства, оскільки особи, які вирішили покінчити з життям, зроблять це незалежно від наявності або відсутності такого права в законодавстві [16]. О. Довбуш пропонує модель обмеженої евтаназії, яка має здійснюватися із дотриманням етичних норм та принципів медичної практики. Інші науковці зазначають, що абсолютна заборона евтаназії може порушувати конституційне право людини на гідність [17, с. 41]. На нашу думку, евтаназія може стати більш прийнятною альтернативою самогубству, адже вона передбачає право померти під медичним наглядом, і є проявом людської гідності та автономії.

У цьому контексті вважаємо доцільним виокремити основні умови, при дотриманні яких можлива в перспективі реалізація евтаназії військовослужбовців та цивільних осіб, що стали жертвами війни: пацієнт повинен мати невиліковне захворювання чи травму, що супроводжується нестерпними стражданнями та болем; хворий має бути повною мірою поінформований щодо свого діагнозу, прогнозів медиків та наслідків проведення евтаназії; рішення про припинення життя має бути добровільним, свідомим та без будь-якого тиску зі сторони оточення чи медичних працівників; медики повинні констатувати неможливість одужання пацієнта шляхом залучення комісії незалежних медичних експер-

тів; бажання хворого піти з життя має бути зафіксованим у письмовій формі ним, або ж особою, що уповноважена діяти від його імені.

Висновки. Проблема евтаназії є надзвичайно складною і вимагає зваженого підходу, який повинен враховувати як інтереси конкретного індивіда, так і суспільні цінності.

Повномасштабна російсько-українська війна значно змінила ставлення нашого суспільства до евтаназії. Тисячі українців, які отримали важкі поранення та втратили кінцівки, щодня борються за життя. Для людей, які опинилися у безвихідній ситуації у зв'язку із важкими захворюваннями чи травмами, і не мають шансів на одужання, питання гідної смерті постає особливо болючим і актуальним, особливо, якщо вони самі висловлюють відповідне бажання.

На нашу думку, альтернативою евтаназії може бути розвиток паліативної допомоги, що дозволяє полегшити страждання пацієнтів, забезпечити їм гідну якість життя та підтримку рідних.

Отже, перед прийняттям будь-яких рішень необхідно провести широку суспільну дискусію, залучити фахових експертів у галузі медицини, права та етики, а також реалізувати надійний механізм контролю за дотриманням встановлених міжнародних стандартів в окресленій царині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Афтасів В.М. Евтаназія: до питання легалізації в Україні. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: збірник тез доповідей учасників VIII Всеукраїнського круглого столу (Львів, 08.12.2022 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 10–13.
2. Запорожченко А.О. «Евтаназія» та «право померти легко та гідно» квітенсенція термінів та їх співвідношення. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 3 (6). 2014. С. 26–36.
3. Ткаченко Т.В., Колеснікова М.В. Теоретико-правові аспекти евтаназії на сучасному етапі розвитку України. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). Ч. 1 № 2. С. 164–170.
4. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: автореф. ... дис. д-ра юридичних наук. Спец. 12.00.02. Київ, 2010. 32 с.
5. Декларація про евтаназію, прийнята на 39-му пленумі Всесвітньою Медичною Асамблеєю 1987 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

6. Швая С.В., Рудик А.Р. Евтаназія: міжнародний досвід легалізації вбивства милосердя. *Мистецтво наукової думки*. Випуск 7. 2019. С. 77–81.
7. Perry D.L. Battlefield Euthanasia: Should Mercy-Killings Be Allowed? *The US Army War College Quarterly: Parameters*. Art. 13. N. 4. 2014. P. 119–134.
8. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.
9. Триньова Я.О. Теоретичні засади та практика реалізації принципів біоетики в кримінальному праві України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Спец. 12.00.08. Київ, 2021. 42 с.
10. Олексієнко А.В., Чебукіна Д.О. Проблема застосування евтаназії крізь призму практики ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 369–372.
11. Панкевич О.З. Право на приватність: деякі сучасні тенденції в практиці Страсбурзького суду. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 23–30.
12. Judgment in the Case of «Pretty v. The United Kingdom» (Application no. 2346/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448>.
13. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
15. Громовчук М.В. Евтаназія в Україні: питання реалізації конституційного права людини. *Український часопис конституційного права*. 2021. Вип. 2. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2021/evtanaziia-ukraini-pytannia-realizatsii-konstytutsiinoho-prava-liudyny>.
16. Котенко Т. Перший випадок евтаназії в Україні? У київському госпіталі військовий відмовився боротись за життя. URL: <https://glavcom.ua/amp/news/pershiy-vipadok-evtanaziji-v-ukrajini-u-kijivskomu-gospitali-viyskoviy-bilshe-ne-zmig-borotis-za-zhittya--536586.html>.
17. Кохановська О.В. Право на життя. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 3-є вид.* / за ред. Дзери О.В., Кузнецової Н.С., Луця В.В. К.: Юрінком Інтер, 2008. 832 с.
18. Подковенко Т.О., Созанська Т.І. Евтаназія в Україні: правові аспекти легалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 1. 2017. С. 41–45.